

Бібліографічні посилання

1. Ангелов Д. Богомилство в Киевской Руси / Д. Ангелов. – М., 1954.
2. Борейко Ю. Г. Українське язичництво і християнство: світоглядні проблеми взаємодії / Ю. Г. Борейко. – Луцьк, 1998.
3. Буслаев Ф. И. Русская хрестоматия. Памятники древней русской литературы и народной словесности с историческими, литературными и грамматическими объяснениями и словарем / Ф. И. Буслаев. – М., 1912.
4. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский. – М., 1989.
5. Владимиров А. Аполлоний Тианский / А. Владимиров // Апостолы: гностико-эллинистские истоки христианства. – М., 2003. – С. 218.
6. Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси / Н. М. Гальковский. – Х., 1916. – Т. 2.
7. Иванов В. В. Исследования в области славянских древностей / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М., 1974.
8. Историческая энциклопедия [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.slovarus.ru/?di=83753>;
9. Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский. – М., 1978. – Т. 1.
10. Кривушин И. В. Рождение церковной историографии: Евсевий Кесарийский : учеб. пособ. / И. В. Кривушин. – Иваново, 1995. – С. 25.
11. Мифы народов мира / под ред. С. А. Токарева. – М., 1987. – Т. 1. – С. 243.
12. Повесть временных лет / под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950.
13. Попович М. В. Мировоззрение древних славян / М. В. Попович. – К., 1985.
14. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1987.
15. Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII веков / М. Н. Тихомиров. – М., 1955.
16. Тихомиров М. Н. Русская культура X–XVIII вв. / М. Н. Тихомиров. – М., 1968.
17. Фроянов И. Я. Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы / И. Я. Фроянов. – СПб., 1995.
18. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/>
19. Эрлих С. Е. Поклонение волхвам (опыт динамического структурализма) [Электронный ресурс] / С. Е. Эрлих // Режим доступа: <http://varvar.ru/arhiv/texts/erlih1.html>

Надійшла до редколегії 12.11.2011

УДК 94 (477) Лазаревський «19/20»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**УКРАЇНСЬКЕ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ
О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО**

Розглянуто формування і становлення українського інтелектуального середовища О. М. Лазаревського – визначного українського історика та археографа другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: О. М. Лазаревський, українське інтелектуальне середовище, українські громади, журнал «Киевская старина».

Рассмотрены формирование и становление украинской интеллектуальной среды О. М. Лазаревского – выдающегося украинского историка и археографа второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: А. М. Лазаревский, украинская интеллектуальная среда, украинские громады, журнал «Киевская старина».

We consider the formation and development of Ukrainian intellectuals A. M. Lazarevsky – outstanding Ukrainian historian and archeografa second half of the nineteenth – early twentieth century.

Key words: A. Lazarevsky, Ukrainian intellectuals, the Ukrainian community, the magazine «Kiev an Antiquity».

Життєвий шлях і творчий внесок у розвиток історичної україністики визначного українського історика й археографа другої половини XIX – початку XX ст. Олександра Матвійовича Лазаревського викликали зацікавлення вже кількох поколінь вітчизняних дослідників, починаючи від В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, М. С. Грушевського, І. В. Луцицького, В. О. М'якотіна до Л. А. Коваленка, М. І. Марченка, Л. К. Полухіна, В. Г. Сарбея, Г. К. Швидько, В. І. Воронова та ін. [3].

Безперечними історіографічними досягненнями є постановка і розв'язання таких сюжетів, як основні етапи життя й діяльності, історичні погляди вченого, аналіз його творчого доробку в царині історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст., української археографії та бібліографії, місця і ролі в українському історіографічному процесі другої половини XIX – початку XX ст. Водночас не можна не констатувати, що постать знаного українського дослідника потребує подальшого ретельного вивчення, оскільки впродовж тривалого радянського історіографічного періоду піддавалася аналізу крізь призму тодішніх ідеологічних догм і стереотипів, що не могло не вплинути на точність оцінок та узагальнень. До того ж деякі важливі аспекти в силу різних причин спеціально не вивчалися.

На наш погляд, науково новим підходом є осягнення постаті О. М. Лазаревського в контексті інтелектуальної історії. Поміж цієї проблематики заслуговує на розгляд тема українського інтелектуального середовища Олександра Матвійовича, визначення його сутності й особливостей.

Під інтелектуальним середовищем слід розуміти оточення людей з насиченою розумовою діяльністю, яке створювало між собою певне контактне поле, впливаючи на світогляд та діяльність. Тема українського інтелектуального середовища О. М. Лазаревського розглядалася в історіографії фрагментарно й опосередковано, лише в ракурсі інших сюжетів. Спеціальне ж вивчення українського інтелектуального середовища О. М. Лазаревського відкриває можливість простежити українську інтелектуальну компоненту в процесі формування і становлення світогляду вченого, розкрити причини його творчого вибору, що зумовив напрям життєвого і наукового шляху.

Українське інтелектуальне середовище О. М. Лазаревського почало формуватися вже на першому, родинному етапі кристалізації особистості. Ще М. С. Грушевський помітив зв'язок родинних традицій, оточення, вражень молодості зі сферою, «що потім стала предметом його (О. М. Лазаревського. – *Авт.*) спеціальних інтересів і наукових студій, – старою Гетьманщиною» [4, с. 573]. Є певні підстави вважати, що інтерес до українського минулого почав зароджуватися в Олександра ще в дитячі роки під впливом батька – Матвія Ілліча. Свого часу В. Г. Сарбей відмічав, що загальні характеристики українських гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, К. Розумовського у працях О. М. Лазаревського в цілому співпадали з оцінками, що містилися в незакінчених мемуарах «Памяти мои» М. І. Лазаревського [13, с. 23–24]. І цей факт є вельми промовистим.

Інтелектуальний вплив справили на Олександра Лазаревського і його старші брати. З Федором, студентом університету, Олександр проживав два роки у Харкові, а з Василем – у Санкт-Петербурзі. У 1847 р., будучи 13-річним підлітком, Олександр пристав на пропозицію переїхати до Оренбурга. Там, у далекому від України місті, тоді вже працювали його брати – Василь, Михайло і Федір. Пе-

ребування в російській глибинці закарбувалося Олександром Лазаревському тим, що в дружньому братерському колі велися розмови про рідну Україну, про тяжку долю Т. Г. Шевченка, який у той час відбував заслання в Орській фортеці [10, с. 5–7]. Саме в оренбурзький період життя О. М. Лазаревський зацікавився читанням, у процесі якого, під впливом, певно, узагальнюючої праці Д. М. Бантиша-Каменського в нього з'явився більш стійкий і вже більш осмислений інтерес до України, її історії [13, с. 24–25].

Аналізуючи віхи життя О. М. Лазаревського, слід зазначити, що формування його особистості тривалий час проходило поза межами України, а прямий вплив українського інтелектуального середовища не міг бути стійким і системним. Так, чотирирічне перебування О. М. Лазаревського у столичній гімназії за часів завершального періоду правління Миколи I скоріше за все показало майбутньому істориком всі вади консервативно-охоронної системи навчання. Однак ці зовнішньо несприятливі обставини не зашкодили зміцненню інтересу Олександра до української минувшини. Характерно, що в 16 років він систематично читав літературу з історії України і вже здобув певні знання. Усе це дало йому можливість уже в гімназичний період приступити до перших історичних досліджень, які були опубліковані в «Черниговских губернских ведомостях» 1853 р. [13, с. 26; 10, с. 10–11].

Напевно, в юнацькі роки фізична відірваність Олександра Лазаревського від України компенсувалася позитивними впливами його старших братів. «Один з молодших синів, – писав про молодого О. М. Лазаревського М. С. Грушевський, – він виростав під доглядом своїх старших братів – Василя, Михайла й Федора, типових українофілів, приятелів Шевченка. Молодечі літа прожив він в далеких переїздах, на чужині, і так звичайна у українців ностальгія підіграла і в свідомість перевела фізичне прив'язання до вітчизни» [4, с. 573].

Подальший розвиток особистості О. М. Лазаревського відбувався під час навчання на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. У студентські роки, починаючи з 1854 р., зав'язалося листування між О. М. Лазаревським і відомим істориком та археографом, знавцем козацького періоду української минувшини О. М. Бодянським. У творчому доробку цього публікатора вартісних першоджерел були такі пам'ятки, як козацький «Літопис Самовидця», «Історія Русів» тощо. Можна погодитися з припущенням В. Г. Сарбея, що епістолярне спілкування згодом, з 1855–1856 рр., доповнювалося особистими зустріччями у Москві. Ці активні інтелектуальні контакти, безсумнівно, сприяли посиленню інтересу молодого історика до минулого України, прищеплюванню зацікавленості до занять археографічними розвідками [13, с. 28].

Під час перебування в Санкт-Петербурзі у О. М. Лазаревського формувалося й певне коло знайомств з українськими діячами науки, культури, суспільного руху. Відтак його українське інтелектуальне середовище вийшло за межі в основному сімейного кола й помітно розширилося.

Відомо, що на початку 1856 р. молодий дослідник українського минулого познайомився з істориком О. М. Марковичем. Опанас Васильович був колишнім учасником Кирило-Мефодіївського товариства, переконаним українським народолюбцем, який з великою шаною ставився до селян-хліборобів, був колоритним носієм староукраїнських народних звичаїв і справляв сильне враження на оточуючих надзвичайною жвавистю своєї натури [9, с. 483, 487–489]. Особистість О. М. Марковича згодом вплинула на суспільні та наукові погляди Олександра Матвійовича. Зближення між цими діячами сприяло тому, що О. М. Лазаревський добре знав життя і творчу спадщину О. М. Марковича, а пізніше написав про нього історичний нарис [13, с. 29–30].

У 1858 р. О. М. Лазаревський особисто познайомився з велетнем українського поетичного слова Т. Г. Шевченком, який 27 березня прибув поїздом із тривалого заслання до столиці імперії. Вельми примітно, що український поет відразу

ж завітав до свого «нелицемерного» друга М. М. Лазаревського – старшого брата Олександра Матвійовича, і спочатку поселився у нього – на Мойці, в будинку графа Уварова [2, с. 396–397].

Відомо, що Т. Г. Шевченко високо поцінував усіх шістьох братів Лазаревських, у тому числі Олександра Матвійовича, який входив до Шевченківського кола спілкування в Санкт-Петербурзі. Не підлягає сумніву, що думки, міркування і спогади великого поета і патріота України мали вплив на О. М. Лазаревського. Про близькість Олександра Матвійовича до Т. Г. Шевченка свідчить той факт, що він широко допомагав хворому поету, детально описав його останній день життя, був на похованні великого Кобзаря 10 березня (26 лютого за ст. ст.) 1861 р., а згодом одним із перших розпочав написання Шевченкової біографії [2, с. 398, 520; 10, с. 14–15].

У другій половині 1858 р. у Санкт-Петербурзі почала формуватися перша українська громада – напівлегальний осередок національно-патріотичної інтелігенції, що являв собою нову на той час організаційну форму українського національного руху. Першими українськими громадивцями ставали різночинці: письменники, учені, службовці та студенти. Серед учасників знаходимо знакові іменаклишні кирило-мефодіївців: В. М. Білозерського, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка. До їхніх однодумців молодшого покоління належали і два старших брата О. М. Лазаревського – Михайло і Федір, а також Г. С. Вашкевич, С. С. Гулак-Артемівський, Д. С. Каменецький, В. П. Каховський, О. Ф. Кістяківський, З. Ф. Недоборовський, М. І. Стороженко, Г. М. Честахівський та ін. [6, с. 8].

Є підстави вважати, що О. М. Лазаревський теж брав участь у діяльності Петербурзької української громади, або, принаймні, близько примикав до її кола. Промовистим аргументом на користь цього є те, що у квітні 1861 р. для перевезення труни з тілом покійного Т. Г. Шевченка до нової могили в Україні Петербурзька українська громада відрядила саме О. М. Лазаревського та художника Г. М. Честахівського, близьких до Кобзаря на останньому відрізку його життєвого шляху [2, с. 529–530]. М. С. Грушевський так писав про цей період життя О. М. Лазаревського: «Він обертався тоді в петербурзьких українофільських колах, одягався по-українськи і був близьким чоловіком до Шевченка, як і його старші брати, – перебував при нім при його смерті і проводжав його тіло на Україну» [4, с. 573].

22 травня (10 травня за ст. ст.) 1861 р. О. М. Лазаревський взяв участь у перепохованні Т. Г. Шевченка на Чернечій горі біля Канева, яка перетворилася на українську патріотичну маніфестацію. У панахиді, жалобній процесії та перепохованні великого українського поета брали участь мешканці Канева, селяни з навколишніх сіл, студенти-народолюбці – учасники Київської української громади. Місія О. М. Лазаревського по перевезенню тіла народного поета в Україну була оповита навіть романтичною народною легендою, згідно з якою він привіз не труну Шевченка, а скриню з ножами для різанини панів [2, с. 529–530, 534–536; 8, с. 455].

Характерно, що на початку 1860-х рр. О. М. Лазаревський діяльно співробітничав з часописом «Основа» – органом, за словами М. С. Грушевського, «російського українофільства» [4, с. 573], який був тоді важливим центром тяжіння українських національно-культурних сил. Ідейний лідер Київської Старої громади В. Б. Антонович у своїй розвідці того періоду «Про українофілів та українофільство (Відповідь на напади «Вестника Южной и Ю.-З. России»)» згадував про О. М. Лазаревського в контексті полеміки з К. В. Шейковським з приводу «Словаря», в передмові до якого містилися закиди проти П. О. Куліша та всіх співробітників «Основи». В. Б. Антонович навів цей приклад поряд з іншими, які свідчили про брак «всякої солідарності» між українофілами [14, с. 179; 1, с. 139]. Для

нас важливо, що один з ідейних лідерів громадівського руху беззастережно заручився О. М. Лазаревського до українського національного табору.

Спілкування з Т. Г. Шевченком, діячами Петербурзької української громади, участь в «Основі» не пройшло для О. М. Лазаревського даремно. Усі ці інтелектуальні контакти назавжди закріпили пізнавально-дослідницький вибір випускника Санкт-Петербурзького університету, яким стала історія України. Можна припустити, що національно-культурницька домінація, характерна для українських громадівців-народолюбців рубежу 1850-х–1860-х рр., прямо чи опосередковано теж посприяла вибору О. М. Лазаревським засобів служіння власному народові – у царині наукового поступу. Напевно, саме цей вибір найбільше відповідав національно-поступовому ліберально-демократичному світогляду, який на той час уже сформувався у О. М. Лазаревського.

Невипадково столичні перспективи і можливості академічного кар'єрного зростання не приваблювали О. М. Лазаревського, який з осені 1861 р. майже без перерв (за винятком кількомісячної служби у Курську) все життя прожив в Україні, працюючи у Чернігові, Полтаві, Кременчуці, Ніжині та в Києві. Особливістю цього тривалого періоду життєдіяльності О. М. Лазаревського в Україні було поєднання ним державної служби спочатку мировим посередником, згодом у різних губернських судових установах з плідною науковою діяльністю в царині історичної україністики, зокрема в галузі історії України другої половини XVII–XVIII ст. [10, с. 19–43; 13, с. 34–36].

На початку 1860-х рр. О. М. Лазаревський з ентузіазмом зустрів селянську реформу Олександра II і навіть узяв безпосередню участь у втіленні її у життя, працюючи мировим посередником у Сосницькому, Борзнянському, Конотопському та Кролевецькому повітах Чернігівської губернії. Такий життєвий вибір Олександра Матвійовича можна пояснити тим, що кажучи словами М. С. Грушевського, його більше тягнуло «до практичної українофільської роботи» [13, с. 34; 4, с. 573]. Подібне «ходіння у народ» і прагнення служити справі селянської реформи, а відтак сприяти емансипації селян, було характерним для тодішніх українських народолюбців.

У зазначений період Олександр Матвійович разом із І. О. Андрущенком, О. М. Білозерським, М. А. Вербицьким, Л. І. Глібовим, І. П. Дорошенком, Г. Коваленком, О. В. Маркевичем, С. Д. Носом, О. А. Тишинським та іншими народолюбцями належав до учасників Чернігівської української громади. Під керівництвом Л. І. Глібова чернігівські громадівці взяли активну участь у виданні газети «Черниговский листок». Дієвим співробітником газети, поряд із М. А. Вербицьким, П. С. Єфименком, О. Я. Кониським, П. О. Кулішем, О. В. Марковичем, М. Т. Симоновим (Номисом), О. А. Тишинським та іншими, став О. М. Лазаревський. Це видання українського ідейного спрямування було припинено за наказом міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва від 10 серпня 1863 р. [6, с. 57–58].

Напевно, чиновницьке середовище, в якому проживав О. М. Лазаревський під час своєї офіційної служби в державних установах, у сукупності із загальними суперечливими обставинами суспільно-політичного життя пореформеної Росії з його непослідовними й незавершеними реформами і періодичним поверненням урядового курсу до консервативно-охоронних заходів (згадаємо заборону недільних шкіл, Валуєвський циркуляр та Емський указ Олександра II тощо) помножених на поміркований прогресизм світогляду – все це спричинило те, що Олександр Матвійович за своїми поглядами не виходив за межі суто культурницького українофільства і в 1870-х – 1890-х рр. не брав участі у громадах – осередках українського національного руху. Не випадково у «Щоденнику» О. Ф. Кістяківського від 5 березня 1884 р. зазначено, що О. М. Лазаревський після 1861 р. «давно став чиновником не тільки по службі, а й по душі» [8, с. 455].

Майже двадцять останніх років свого життя О. М. Лазаревський мав чин дійсного статського радника, працюючи членом Київської судової палати, та був землевласником, володіючи на початку 1890-х рр. 402 десятинами землі. Усі ці обставини, напевно, сприяли тому, що його світогляд дещо змістився з ліберально-демократичних на ліберальні позиції поміркованого українського народолюбства. У цьому контексті цікавими видаються розмисли М. С. Грушевського, який писав: «Суспільно-національний його (О. М. Лазаревського. – *Авт.*) світогляд задержався, так як вилився в часах народолюбного українофільства «Основи», – не подався він назад (і се для людей його покоління треба вважати заслугою), але не пішов і наперед. Від новішого українського і наукового руху стояв він осторонь» [12, с. 63; 4, 579]. На наш погляд, після 1860-х рр. О. М. Лазаревський за своїми ідейними переконаннями розташувався на правому, найпоміркованішому фланзі українського національного табору.

Характерно, що в пореформені десятиліття О. М. Лазаревський не припиняв контактів з українськими діячами, з якими познайомився в період підготовки та проведення селянської реформи 1861 р. Проживаючи в інших містах, наприклад у Ніжині, Олександр Матвійович підтримував контакти з киянами, які визнавали його як «знавця малоросійської старовини» [7, с. 99, 128, 201, 256]. Але водночас О. М. Лазаревський завжди виказував недовіру щодо українофільства та українофілів. Так, О. Ф. Кістяківський відмічав, що «ту ж недовіру він (О. М. Лазаревський. – *Авт.*) виявляв і стосовно Антоновича, з яким він у хороших відносинах і в двадцятилітньому знайомстві» [8, с. 455].

«Не верю-с Антоновичу! Не искренен-с!», – частенько промовляв зі своїм особливим акцентом О. М. Лазаревський [1, с. 51]. Причини його недовіри до провідника київських громадівців полягала в тому, що Олександр Матвійович негативно ставився до будь-яких «конспірацій» українських народолюбців, до тієї вимушеної політики, коли на людях говорили одне, а робили чи думали по-іншому. Проте О. М. Лазаревський не відкидав співпрацю з В. Б. Антоновичем, коли йшлося про заходи суто національно-культурницького змісту. Таким став задум створення історичного журналу з української проблематики, хоча й російськомовного, який почав обговорюватися між О. М. Лазаревським і В. Б. Антоновичем ще навесні 1879 р. У 1881 р. зазначені діячі увійшли до оргкомітету майбутнього журналу, зупинившись на назві «Киевская старина» [11, с. 32, 34].

Прихильник конкретних справ О. М. Лазаревський, не будучи формальним учасником Київської Старої громади, багато зробив для видання її фактичного друкованого органу – журналу «Киевская старина», що в останні десятиліття ХІХ – на початку ХХ ст. стала важливим центром консолідації українського національного культурництва.

Хоча, прибувши до Києва у 1880 р., О. М. Лазаревський, кажучи словами М. В. Стороженка, спочатку «держав себе якось ізольовано від усіх, то й не знали гаразд, якого держатиметься він напрямку в українських справах...» [14, с. 179]. Напевно, така лінія поведінки була взагалі характерною для Олександра Матвійовича, який в попередній період у наукових колах не шукав і не мав популярності, а за межами Києва і Чернігова ніколи не брав участі в жодних наукових інституціях чи товариствах. Відтак його українське інтелектуальне середовище тривалий час було досить обмеженим, не виходячи за межі певного центру, наприклад Чернігова або Києва [4, с. 579]. Однак після смерті видавця і редактора журналу «Киевская старина» Ф. Г. Лебединцева О. М. Лазаревський виявив ініціативу підтримати важливий для українолюбців часопис. Саме він умовив громадського і земського діяча, багатого поміщика О. С. Лашкевича узяти на себе видання журналу.

Дещо пізніше, коли офіційним редактором часопису став Є. О. Кивлицький, фактичне редагування, яке тривало з 1888 р. до 1892 р., взяв на себе Олександр Матвійович. Його власний будинок на Мало-Володимирській вулиці став цен-

тром проведення редакційних засідань – вівторкових «вечірок» з чаєм, куди запрошувалися П. Я. Армашевський, М. П. Василенко, Ор. І. Левицький, М. В. Стороженко й А. В. Стороженко та ін. «Вечірки» тривали по кілька годин і наповнювалися бесідами про українське минуле, про редакційні справи. За спогадами М. В. Стороженка, О. М. Лазаревський був «високої постаті, міцний, з довгим обличчям, бородою, лисий, сірими підпухлими знизу очима, густим та низьким голосом, блідий, бо хворів склерозом та й помер від запалення легенів». Але в той час Олександр Матвійович був «енергійний, палкий, з надзвичайною пам'яттю про українську старовину за час Гетьманщини» [14, с. 179; 11, с. 55, 261].

До київського інтелектуального кола близьких друзів О. М. Лазаревського входив відомий землевласник, колекціонер, меценат, творець знаменитої Качанівки В. В. Тарновський. Він любив, коли до нього сходилися співробітники «Киевской старины». Як згадував М. В. Стороженко, «душею цього осередка під той час був О. М. Лазаревський».

На вечерях у В. В. Тарновського були такі діячі, як О. О. Андрієвський, В. Б. Антонович, М. Ф. Біляшівський, М. П. Василенко, В. П. Горленко, І. М. Каманін, О. М. Лазаревський, Ор. І. Левицький, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук, Ф. Г. Міщенко, І. Ор. Новицький, А. В. Стороженко, М. В. Шугуров, Д. І. Яворницький, заїжджали брати Тобілевичі. На цих зібраннях, які проходили в неформальній обстановці, обговорювалися платформа журналу, зміст наступних номерів, відбувалися дискусії з різних проблем трактування історичного минулого [14, с. 181, 182, 183].

Поряд із О. М. Лазаревським найбільший вплив у редакційному комітеті «Киевской старины» того періоду мали П. Г. Житецький та Ор. І. Левицький. Постійно відвідували редакційні наради і брали участь у дискусіях М. П. Василенко, В. П. Горленко, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук, Н. В. Молчановський, В. П. Науменко, А. В. Стороженко, М. В. Стороженко, Є. К. Трегубов, М. В. Шугуров, Я. М. Шульгін, В. І. Щербина та ін. [11, с. 56].

Зазначені діячі утворювали незабутнє інтелектуальне середовище спілкування О. М. Лазаревського, яке, безсумнівно, сприяло активізації його діяльності як історика та археографа. Як встановила М. Г. Палієнко, впродовж перших двадцяти років видання «Киевской старины» О. М. Лазаревський належав до найактивніших авторів, публікуючи в кожному номері статті, замітки, рецензії, видання архівних документів [11, с. 55].

У квітні 1893 р. редактором журналу став В. П. Науменко, авторитетний громадський діяч, учений-філолог і педагог, який мав організаторські здібності. О. М. Лазаревський був одним із тих, хто побоювався такої кадрової ротації через можливе надмірне увиразнення старогромадівського «українофільського» обличчя часопису, що, на його думку, могло спричинити звуження авторського кола видання. І дійсно, за спостереженнями М. Г. Палієнко, у другій половині 1890-х рр. «Киевская старина» перетворилася з наукового аполітичного друкованого органу на українофільський, який активніше повів боротьбу за українське слово та утвердження української національної літератури [11, с. 57, 60, 61].

Узагалі журнал «Киевская старина» об'єднав понад 450 авторів та кореспондентів, які склали склади своєрідну інтелектуальну мережу, що створювала цілком певне українське національне середовище. Багатьма інтелектуальними нитями воно було пов'язано з О. М. Лазаревським, який поряд з В. Б. Антоновичем, П. Г. Житецьким, Ф. Г. Лебединцевим, Ор. І. Левицьким, В. П. Науменком та іншими найдіяльнішими співробітниками часопису актуалізував поступ різноманітних галузей україністики, зокрема історії України, архівознавства, джерелознавства і документознавства, генеалогії, іконографії, археографії, етнографії, фольклористики, археології тощо [11, с. 96, 110, 112, 114, 124, 128, 153].

Проте на рубежі XIX–XX ст. навіть активне українське культурництво вже не задовольняло потреби дня, адже в українському інтелектуальному середовищі повів вітер політичних ідей, мрій, розмислів. Ця тенденція поступово набирала силу. Однак частина українських культурників, у тому числі й О. М. Лазаревський, не помічали чи не захотіли помічати тих змін. В умовах політизації українського національного руху й українського інтелектуального життя постать О. М. Лазаревського не здавалася ідеальною. Саме таку думку висловив А. Ю. Кримський у листі до Б. Д. Грінченка від 11 квітня 1906 р., критикуючи статтю в першій українській громадсько-політичній газеті в Наддніпрянщині «Громадська Думка» про О. М. Лазаревського, в якій його «...виставлено на ідеал для кожного українця!...» [5, с. 370].

Примітним був зворотний лист Б. Д. Грінченка із Чернігова від 24 квітня 1906 р., де автор, позитивно оцінюючи зазначений лист А. Ю. Кримського щодо О. М. Лазаревського, писав, що він «вельми сподобався нам усім, починаючи з [Ф.] Матуш[евського], і вельми «розгнівив» [В.] Леонтовича, – він б'є поклони перед українофільськими пічкурами і через щось дуже тепер став їх поважати» [5, с. 373]. Зазначене свідчить, що українське інтелектуальне середовище по-різному оцінювало постать О. М. Лазаревського.

Таким чином, українське інтелектуальне середовище супроводжувало все життя та діяльність О. М. Лазаревського. Воно почало виявлятися достатньо рано, у родинному колі, продовжувало формуватися та впливати на особистість Олександра Матвійовича в молоді роки студентства та на початках професійної діяльності. Напередодні та в період проведення селянської реформи 1861 р., за часів першого загальнодемократичного піднесення, інтелектуальні контакти з діячами Петербурзької, Київської Старої та Чернігівської громад сприяли визначенню його життєвого і професійного вибору, яким стало служіння рідній землі засобом творення панорами української історії часів Гетьманщини.

У пореформені десятиліття ідейні погляди О. М. Лазаревського не вийшли за межі поміркованого ліберально-демократичного українського народолюбства, не пов'язаного формальною належністю до осередків українських громад. Це спричинилося комплексом як внутрішніх особистих, так і зовнішніх причин, впливами різних середовищ спілкування (поряд з неофіційним українським активно впливало офіційне російське). Діяльність О. М. Лазаревського в журналі «Киевская старина» сприяла розширенню і становленню його українського інтелектуального середовища у 1880-х – 1890-х рр.

Займаючи ліберально-демократичні, часом помірковані ліберальні позиції, О. М. Лазаревський усе ж таки не вийшов за межі світоглядної орбіти українського національного табору, вносячи помітний вклад у поступ української історичної науки та журнальної періодики. Характер інтелектуального середовища, в якому відбувалася творча діяльність О. М. Лазаревського, не дозволяє визначити його як російського ліберала. Навпаки, його аналіз свідчить про помітну причетність О. М. Лазаревського до української національної справи. Проте на початку XX ст., за умов помітної політизації українського національного руху й інтелектуального життя ідейна, суто культурницька, позиція О. М. Лазаревського викликала критику в українському інтелектуальному середовищі, яке все більше набувало національно-політичної спрямованості.

Бібліографічні посилання

1. Антонович В. Б. Моя сповідь : Вибр. історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К., 1995.
2. Бородин В. С. Т. Г. Шевченко. Біографія / В. С. Бородин, Є. П. Кирилук, В. Л. Смілянська. – К., 1984.

3. **Воронов В. І.** Вітчизняна історіографічна традиція щодо вивчення наукової діяльності та творчого доробку О. М. Лазаревського / В. І. Воронов // Грані. Наук.-теор. і громад.-політ. альманах. – 1999. – № 2 (4), березень – квітень. – С. 19–27.
4. **Грушевський М.** Пам'яті Олександра Лазаревського / М. Грушевський // Твори : у 50 т. – Л., 2005. – Т. 7 : Серія Історичні студії та розвідки (1900–1906). – С. 572–579.
5. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.) : у 2 т. – Т. 1: 1890–1917 / відп. ред. вип. О. Д. Василюк. – К., 2005.
6. **Катренко А. М.** Український національний рух XIX століття. Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст. : навч. посіб. / А. М. Катренко. – К., 1999.
7. **Кістяківський О. Ф.** Щоденник (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1994. – Т. 1: 1874–1879.
8. **Кістяківський О. Ф.** Щоденник (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1995. – Т. 2: 1880–1885.
9. **Маркович Д.** Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче / Д. Маркович // По степах і хуторах: Оповідання. Драма. Спогади. – К., 1991. – С. 483–508.
10. **Марченко М. І.** Видатний історик України О. М. Лазаревський / М. І. Марченко, Л. К. Полухін. – К., 1958.
11. **Палієнко М.** «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К., 2005.
12. **Сарбей В. Г.** Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей // Вісник Академії Наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К., 1957. – № 3 (244). – Березень. – С. 61–71.
13. **Сарбей В. Г.** Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей. – К., 1961.
14. **Стороженко М.** З мого життя / М. Стороженко. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 25.12.2011

УДК 94 (477) (09)

М. В. Остропольська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

М. ПАВЛИК ТА М. ДРАГОМАНОВ: ДО ІСТОРІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СПІВПРАЦІ

Розглянуто й проаналізовано особливості інтелектуальної співпраці між М. Павликом та М. Драгомановим у контексті культурних, суспільно-політичних, економічних процесів, що відбувалися наприкінці XIX ст. в Україні.

Ключові слова: М. Павлик, М. Драгоманов, Галичина, Женева, соціалізм, інтелектуальне співробітництво.

Рассмотрены и проанализированы особенности интеллектуального сотрудничества между М. Павликом и М. Драгомановым в контексте культурных, общественно-политических, экономических процессов, которые происходили в конце XIX в. на Украине.

Ключевые слова: М. Павлик, М. Драгоманов, Галиция, Женева, социализм, интеллектуальное сотрудничество.

The specialties of intellectual relations between M. Pavlyk and M. Drahomanov in the context of cultural, social and political, economical processes which took place at the end of XIX century in Ukraine are examined and analysed.

Key words: M. Pavlyk, M. Drahomanov, Galichina, Zheneva, socialism, intellectual ties.

В останні десятиліття XIX ст. центром національно-визвольного руху стали західноукраїнські землі. Народницький рух 60–90-х рр. XIX ст. відповідав